

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»**

УДК 314:930(477.5)„17.50/100”

СЕРДЮК Ігор Олександрович

**ПОЛКОВІ МІСТА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ ХVІІІ СТ.:
ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ ВИМІР
(на прикладі Ніжина, Переяслава й Стародуба)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

КИЇВ – 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Науковий керівник: доктор історичних наук, доцент
ВОЛОШИН Юрій Володимирович,
професор кафедри історії України
Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
ГОРОБЕЦЬ Віктор Миколайович,
провідний науковий співробітник відділу історії
України середніх віків та раннього нового часу
Інституту історії України НАН України,
завідувач Центру соціальної історії
Інституту історії України НАН України;

кандидат історичних наук
ЯРЕМЕНКО Максим Васильович,
завідувач науково-дослідного центру
„Спадщина КМА” Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

Захист відбудеться „11” червня 2010 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.008.02 у Національному університеті „Києво-Могилянська академія” Кабінету Міністрів України (04070, м. Київ, вул. Г. Сковороди 2, корп. 1, ауд. 301).

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Національного університету „Києво-Могилянська академія” Кабінету Міністрів України за адресою: 04070, м. Київ, вул. Г. Сковороди 2, корп. 1.

Автореферат розіслано „ ” травня 2010 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

Бажан О. Г.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Вітчизняна історична урбаністика має значні здобутки у дослідженні соціально-економічних, юридичних, політичних аспектів функціонування міських поселень на різних етапах їхнього розвитку. Однак, знання про еволюцію міста буде неповним, якщо в його центрі не стоятиме людина у всіх її іпостасях, адже сутність населеного пункту визначалася не лише статусом чи економічним розвитком, а й світоглядом і специфічним способом життя його мешканців. Тому всебічне та глибоке осмислення природи міста без вивчення повсякденного життя його населення, дитинства, сім'ї, приватного життя, шлюбу, моралі, життя і смерті – неможливе.

Дослідження цих актуальних у сучасному українському історіописанні проблем вимагає міждисциплінарного підходу. Зокрема, вивчення таких важливих подій в житті людини, як народження, шлюб і смерть сьогодні проводиться на стикові історії, демографії, медицини та психології. Для цього у західноєвропейській історичній науці розроблено комплекс історико-демографічних методик, які вітчизняна урбаністика лише починає засвоювати. Тож, вивчення різних аспектів функціонування міського населення, у тому числі його історико-демографічних характеристик, має велике значення.

Попри очевидну необхідність таких студій, в українській історіографії вони практично відсутні, міста ж Лівобережної Гетьманщини середини XVIII ст. під цим кутом зору взагалі не розглядалися. Відтак вивчення у рамках даного дослідження історико-демографічних характеристик населення трьох полкових центрів – Ніжина, Переяслава й Стародуба – є доволі актуальним. Розв'язання проблеми уможливило наявність значного корпусу облікових джерел XVIII ст., яка дозволяє застосувати на українському матеріалі випробувані у світовій історіографії методологічні підходи та методи дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана згідно планів науково-дослідної роботи кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка „Трансформаційні процеси в Лівобережній Україні (XVIII–XX ст.): політика, суспільство, релігія” (номер державної реєстрації 0109U001577).

Об'єктом дослідження є міський соціум Лівобережної України другої половини XVIII ст.

Предмет дослідження – історико-демографічні та соціальні характеристики населення полкових міст Гетьманщини – Ніжина, Переяслава й Стародуба в другій половині XVIII ст.

Метою дисертаційного дослідження є з'ясування історико-демографічних характеристик населення полкових міст Лівобережної України другої половини XVIII ст.

Завдання роботи підпорядковані поставленій меті. Ними передбачено:

- дослідити стан розробки проблеми в історіографії;
- вивчити потенціал Генерального опису Лівобережної України як джерела для вивчення міського населення у історико-демографічному вимірі; підібрати методики квантитативних досліджень, які відповідають змісту і формі джерела;
- простежити вплив адміністративної та економічної функції полкових міст на демографічні характеристики населення;
- дослідити статево-вікову структуру населення міст Лівобережної Гетьманщини та визначити особливості дитинства, активного віку й старості;
- вивчити історико-демографічні характеристики різних соціальних груп та їхній вплив на населення міст загалом;
- з'ясувати особливості демографічної поведінки окремих осіб в умовах міста, визначити можливі шлюбні стратегії його мешканців;
- визначити особливості історико-демографічних характеристик полкових міст Лівобережної Гетьманщини шляхом їхнього порівняння з аналогічними характеристиками населення міст Центрально-Східної Європи з одного боку й сіл українського Лівобережжя з іншого.

Хронологічні рамки дослідження обмежуються 1750–1782 рр. – останнім періодом існування міст в статусі полкових, часом модернізаційних і трансформаційних процесів на теренах Лівобережної Гетьманщини, її інтеграції в загальноімперський простір. Нижня межа (1750 р.) обумовлена відновленням Гетьманщини, початком правління гетьмана Кирила Розумовського, який надав окремим містам магдебурзьке право та провів низку реформ управління і судочинства. Верхня хронологічна межа (1782 р.) обумовлена скасуванням полкового устрою, а отже перетворенням полкових міст на повітові центри новоутворених намісництв.

Територіальні рамки дисертації охоплюють міста Ніжин, Переяслав й Стародуб – полкові, адміністративні і економічні центри Гетьманщини з чисельним населенням.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, системності, антропологізації та міждисциплінарності. Відповідно до них джерела вивчалися як продукт конкретної історичної епохи, а міський соціум розглядався як цілісна система і як сукупність окремих елементів. У дослідженні застосовано ряд загальнонаукових, спеціально-наукових і конкретно-проблемних методів, у першу чергу це квантитативні методики.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що вперше у вітчизняній історичній науці населення полкових міст Гетьманщини стало об'єктом комплексного історико-демографічного дослідження. Зокрема:

- З'ясовано особливості статево-вікової структури населення міст;
- визначено особливості демографічної поведінки міських мешканців Лівобережної Гетьманщини;
- реконструйовано стратегію шлюбних практик представників різноманітних міських соціальних груп;

- підтверджено концепцію демографічно детермінованого і саморегульованого механізми смертності традиційного доіндустріального суспільства;

- досліджено демографічні характеристики дитинства, активного віку і старості, а також сприйняття їх тогочасним міським соціумом Гетьманщини;

- вивчено особливості функціонування полкових міст як адміністративних та економічних осередків та їхній вплив на демографічні характеристики міського населення.

Практичне значення роботи полягає у тому, що її результати можуть бути використані при написанні конкретно-проблемних та узагальнюючих праць з історії України XVII – XVIII ст. й історичної демографії та урбаністики. Результати дослідження можна рекомендувати при розробці вузівських і шкільних підручників та навчальних курсів для гуманітарних факультетів, де вивчається історія України, історична демографія та історична урбаністика. Окремі факти, судження й гіпотези, висловлені автором у дисертаційній роботі, можуть бути використані науковцями при дослідженні певних аспектів історії повсякдення, історії сім'ї, гендерної проблематики, вирішенні мікроісторичних питань.

Апробація результатів дослідження. Отримані результати роботи оприлюднювалися у формі доповідей на міжнародних та всеукраїнських конференціях, зокрема: на III міжнародній науково-практичній інтернет-конференції „Наука і освіта без кордонів” (Софія, 2007); XXV міжнародній краєзнавчій конференції молодих вчених, присвяченій 150-річчю з дня народження академіка Д.І Багалія (Харків, 2007); 61-й міжнародній конференції молодих вчених „Каразінські читання” (Харків, 2008), XVIII і XIX Міжнародних конференціях „Історія релігій в Україні” (Львів, 2008, 2009); VII Міжнародному симпозиумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2008); Міжнародній науковій конференції “Українське народознавство на початку XXI ст. (теорія, методи та тенденції розвитку)” (Київ, 2008); II Міжнародній науково-практичній конференції „Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри” (Одеса, 2009); III Всеросійській науковій конференції з історичної демографії (Росія, Сиктивкар, 2009); Міжнародній науковій конференції „Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація” (Київ, 2009); Міжнародній науковій конференції молодих вчених „Архивы и историческая наука” (Росія, Санкт-Петербург, 2010). Матеріали дисертації також обговорювалися на семінарі Товариства дослідників Центрально-Східної Європи при Києво-Могилянській академії та аспірантських семінарах при кафедрі історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Основні положення дисертації викладені у 14-ти *публікаціях*, з них – 9 у фахових наукових виданнях, визначених ВАК України Загальний обсяг публікацій 8,5 ум. др. арк.

Структура дисертації обумовлена проблемним принципом з урахуванням мети і завдань дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (12 підрозділів), висновків, додатків (41 с.), списку джерел та літератури (45 с., 442 позиції). Загальний обсяг дисертації – 283 сторінки, із них 193 сторінки основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** розкрито актуальність, визначено об'єкт та предмет дослідження, мету й завдання роботи, методологію, окреслено хронологічні рамки, з'ясовано наукову новизну та практичне значення одержаних результатів.

Перший розділ "Історіографія, джерельна база та методологія дослідження" складається з трьох підрозділів, у яких з'ясовується ступінь розробки наукової проблеми, подано огляд літератури, представлено джерела дослідження та методики роботи з ними.

У підрозділі 1.1. **"Історіографія проблеми"** аналізується ступінь розробки проблематики в історичній літературі. Вчені не раз зверталися до вивчення різноманітних аспектів життя міського соціуму Гетьманщини XVIII ст. Їхні здобутки ґрунтовно проаналізовані в історіографічних працях М. Булгакова, В. Кулаковського, В. Тхора, Г. К. Швидько¹. Тому ми акцентуємо увагу передусім на аналізі досліджень дотичних до нашої проблематики.

Загалом, історичні напрацювання вчених XIX – XXI ст., у розрізі обраної нами теми, можна умовно розподілити за „ієрархічною” схемою та відповідно до специфіки нашого дослідження.

До першої групи доцільно віднести *синтетичні, концептуальні* праці, які склали методологічне підґрунтя дослідження. У першу чергу це доробок французьких істориків Ф. Броделя, Л. Анрі та А. Блюма, які розвинули теорію демографічно детермінованого, саморегульованого механізмами смертності, традиційного доіндустріального суспільства, а також запропонували відповідні методики його вивчення. На „російському” матеріалі теорія була доповнена А. Вишневським. Для розуміння сутності соціально-демографічних процесів у ранньомодерному суспільстві важливе значення мають наукові розробки російського історика Ю. Безсмертного. Дослідження його співвітчизників

¹ Кулаковський В.М. Історіографія міст лівобережної України 18 ст. / В. М. Кулаковський // Історіографічні дослідження на Україні. – 1972. – Т. 5. – С. 114–126; Тхор В.І. Про стан вивчення історії міст України 17–18 ст. / В. І. Тхор // Український історичний журнал. – 1974. – № 8. – С. 138–145; Швидько А.К. Отечественная историография социальных отношений и классовой борьбы в городах левобережной Украины во 2 пол.17–сер.18 вв. / А. К. Швидько // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Днепропетровск, 1984. – С. 49–56; Її ж. Проблемы социально-экономического развития феодальных городов Украины в украинской советской историографии / А. К. Швидько // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Т. 2. – С. 51–66.

Б. Миронова та О. Кошелевої є прикладами різних підходів до вивчення функціонування міського соціуму².

Другу групу складають наукові праці, присвячені основним, ключовим аспектам досліджуваної нами проблеми. Першим таким аспектом є вивчення, джерелознавчий аналіз й наукова розробка Румянцевського опису. Наукова розробка джерела розпочалася у другій половині XIX ст. історичними розвідками О. Лазаревського, Н. Константиновича, І. Лучицького, Д. Багалія, І. Теличенка, М. Василенка. На початку XX ст. хід перепису й достовірність джерела вивчали Г. Максимович, М. Рклицький, П. Федоренко, І. Ковба³. Названим вище вченим належать й перші публікації окремих частин документа. У 1913–1914 роках силами статистичного бюро Полтавського губернського земства була підготовлена публікація матеріалів опису козацьких дворів Полтавського полку⁴. В цілому вчені дорадянської доби працювали над

² Бродель Ф. Что такое Франция? Книга вторая: Люди и вещи. Ч 1: Численность населения и её колебания на протяжении веков / Ф. Бродель; пер. с фр. И. Стаф, О. Гринберг. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1995. – 244 с., 6 л. цв. ил.: ил.; Анри Л. Методика анализа в исторической демографии / Л. Анри, А. Блюм; пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М.: РГГУ, 1997. – 207 с.; Вишневский А. Г. Избранные демографические труды: в 2 т. / А. Г. Вишневский. – М.: Наука, 2005 – Т.1.: Демографическая теория и демографическая история. – 2005. – 368 с.; Миронов Б. Социальная история России периода империи. (XVIII – нач. XIX в. в.): В 2-х т. 3-е изд. испр., доп. / Борис Миронов. – СПб.: «Дмитрий Буланин». – 2003. – Т. 1. – 548 с., 87 ил.; Бессмертный Ю. Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки истории Франции / Ю. Бессмертный. – М.: Наука, 1991. – 240 с.; Кошелева О. Е. Люди Санкт-Петербургского острова Петровского времени / О. Кошелева. – М.: ОГИ, 2004. – 486, [2] с.: ил., 4 л. ил.

³ Багалей Д. Генеральная опись Малороссии / Д. Багалей // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 402–432; Його ж. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. // Киевская старина. – 1883. – № 12. – С. 560–592; Його ж. Обзорение румянцевской описи Малороссии. Вып. 4. (дополнение. Составил Н. Константинович (оттиск из №№ 38–39 Черниговских Губернских Ведомостей. 1884 г.). Чернигов. 1885 г. 58 стр. / Д. Багалей // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. 149–152; Василенко Н. К вопросу о децентрализации наших исторических архивов. – Судьба Румянцевской описи Малороссии / Н. Василенко // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 453–461.; Лазаревський А. Обзорение Румянцевской описи / А. Лазаревський. – Чернигов: Изд. губ. стат. комитета, 1866. – т. 1. – 138 с.; Лучицкий И. Киев в 1766 году / И. Лучицкий // Киевская старина. – 1888. – № 1. – С. 1–74; Його ж. Следы общественного землевладения в Левобережной Украине XVIII века / И. Лучицкий // Отечественные записки. – № 11. – С. 91–116.; Максимович Г. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Т. 1. / Г. Максимович. – Нежин.: 1913. – 398 с.

⁴ Козаки Полтавского полка по материалам Румянцевской описи. – Часть I. – Полтава: тип. И. А. Дохмана, 1913. – 301 с.; Часть II. – Полтава: Т-во Печатного Дела (тип. бывш. Дохмана), 1914. – 833 с. + 1 карта.; Лучицкий И. Материалы для истории землевладения в Полтавской губернии, вып. XVIII, отд. I. Казачьи владения, золотоношский уезд, вып. 1. / И. Лучицкий. – К.: б. и., 1883. – 30 с.; Його ж. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. (Полтавской губернии) / И. Лучицкий. – К.: в университетской тип. (И. И. Завадского), 1884. – 313 с.; Рклицький М. Казаки Золотоношского уезда по данным Румянцевской описи 1767 года / М. Рклицький // Статистический Ежегодник Полтавского губернского земства на 1909 год. (год тринадцатый). – Полтава: тип. И. А. Дохмана, 1910. – С. 91–216.; Федоренко П. Воронковская сотня Переяславского полка

вивченням історії джерела, наукової вартості його матеріалів; На їхній основі вивчалися здебільшого питання землеволодіння та сільського господарства.

У перші десятиліття радянської доби (20-ті рр. ХХ ст.) підхід до вивчення Генерального опису і використання його матеріалів практично не змінився. І. Бойко вивчав козацькі старшинські роди на Переяславщині. І. Маздук та М. Ткаченко дослідили описи Гоголівської і Канівської сотень Переяславського полку. Тоді ж була започаткована розробка історії окремих міст за даними Генерального опису. Так уже згаданий М. Ткаченко вивчав м. Остер, С. Шамрай – міста Київщини: Бориспіль, Васильків, Трипілля.

В 30-х – 40-х рр. ХХ ст. дослідження Генерального опису припинилося. Новий період у його вивченні розпочався в 50-х роках ХХ ст. з публікацією географічного покажчика опису. У передмові подальше використання матеріалів окреслювалося у руслі вивчення економічних, соціальних відносин, становища козаків, селян, міщан, а також висвітлення причин класової боротьби в другій половині ХVIII ст.⁵ У такій площині й відбувалося вивчення документу в 60–80-х рр. ХХ ст. І. Ковальським, О. Путро, М. Кулаковським, Т. Кругловою.

Єдиним радянським дослідником, який використав Генеральний опис як джерело історико-демографічної інформації був А. Перковський. Із сучасних українських істориків, у цьому напрямі працює Ю. Волошин⁶.

До другої підгрупи відносимо *історико-урбаністичні дослідження*, що проливають світло на економічну, соціальну, правову природу ранньомодерного українського міста. Це роботи В. Антоновича, В. Авсеєнка, Д. Багалія, І. Беньковського, Т. Брянцевої, Д. Вирського, Л. Гамбурга, В. Горобця, Т. Гошко, О. Гуржія, В. Дядиченка, Г. Доманової, В. Кабузана,

по Румянцевской описи / П. Федоренко // Труды ПУАК [под ред. Ф. Павловскаго, А. Мальцева, Л. Падалки] – Выпуск 12. – Полтава, Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1915. – С. 79–227.; Ковба И. Хозяйственное положение посполитых и подсоседков Пещанской сотни Переясловского полка по данным Румянцевской описи (1767 г.) / И. Ковба // Труды ПУАК [под ред. Ф. Павловскаго, А. Мальцева, Л. Падалки] – Выпуск 12. – Полтава, Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1915. – С. 41–77.

⁵ Генеральный опис Лівобережної України 1765 – 1769 р.р. Покажчик населених пунктів. – К.: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. – 185 с.

⁶ Перковский А. О людности украинского двора и величине семьи во второй половине ХVIII ст. (По материалам Румянцевской описи и церковной статистики) / А. Перковский // Первый всесоюзный семинар по исторической демографии : тезисы. – Таллин: б. изд., 1974. – С. 50–55.; Його ж. Українське населення в 60–70-х роках ХVIII ст. / А. Перковський // Український історичний журнал. – 1968. – №1. – С. 107–111; Волошин Ю. Населення домогосподарств „Государевых описных малороссийских раскольничьих слобод” (за матеріалами „Генерального опису Лівобережної України 1766 – 1769 рр.”) / Ю. Волошин // Соціум. Альманах соціальної історії / головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор В. Горобець. – Вип.2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 117–134.; Його ж. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у ХVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Ю. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.; Його ж. Старовіри Гетьманщини в Генеральному описі Лівобережної України / Ю. Волошин // Київська Старовина. – 2002. – №2. – С. 117–142.

П. Клименка, М. Кобилецького, О. Компан, О. Коваленко, П. Михайлини, О. Путро, С. Таранушенка, Т. Цимбал, Г. К. Швидько, В. О. Щербака.

Наступну підгрупу складають *історико-демографічні студії*, присвячені соціальним аспектам функціонування міського населення Гетьманщини XVIII ст. та європейських міст. Це праці В. Кабузана, О. Гуржія, В. Горобця, Ю. Волошина, Д. Вирського, Я. Кіся, М. Капралія.

Досвід вивчення демографії ранньомодерних міст знаходимо у роботах польських дослідників: М. Богуцької (M. Bogucka), М. Квятковської (M. Kwiatkowska), М. Квятковського (M. Kwiatkowski), В. Томкевича (W. Tomkiewicz), А. Загорського (A. Zahorski), Є. Мотилевича (J. Motylewicz), А. Щипьорські (A. Szczypiorski), І. Геишторова (I. Gieystorowa), К. Гурни (K. Górny), Ц. Кукльо (C. Kuklo).

Серед видань, присвячених історичній та історико-демографічній урбаністиці інших країн, слід відзначити дослідження М. Акользіної, Ю. Гончарова, Б. Миронова, М. Воллер, Ф. Броделя.

Третю групу наукових праць складають *розвідки, присвячені конкретним сюжетам* у рамках досліджуваної нами проблеми. Найбільш актуальними є ті, які стосуються демографічної поведінки населення різного віку або ж різних груп міського соціуму. Важливим сюжетом є *дитинство* досліджене в розвідках етнографів другої половини XIX – поч. XX ст.: І. Беньковського, А. Малинки, В. Яструбова, М. Сумцова, М. Грушевського. Єдиними у сучасній вітчизняній історіографії прикладами історико-антропологічного підходу до вивчення дитинства є праці В. Маслійчука. На противагу дитинству, *проблема старості* майже не вивчена, їй присвячені поодинокі дослідження, зокрема розвідка А. Перковського. Різні аспекти *шлюбу, сім'ї, і домогосподарства* вивчаються у дослідженнях Ю. Волошина, М. Гримич, Ю. Сіцинського, М. Корзо, М. Крикуна, О. Левицького, В. Маслійчука, Л. Орленка, І. Петренко, О. Сакала, Н. Старченко, М. Цатурової.

Історіографія *жебрацтва* передусім представлена історико-етнографічними розвідками та працями дослідників XIX – поч. XX ст. І. Прижова, О. Лазаревського, М. Василенка і П. Єфименка. Корисною для окреслення кола маргіналів є праця польського історика Б. Геремека (B. Geremek). З-поміж досліджень, присвячених вивченню *купецтва*, вирізняються статті сучасних українських істориків В. Пришляка, О. Доніка та О. Гуржія. Історіографія перебування *грецьких громад* на території України, в тому числі і в Ніжині, доволі чисельна і різноманітна. Докладний її огляд зроблено у роботах Є. Чернухіна та Н. Терентьевої.

Загалом аналіз історіографії дає підстави стверджувати, що соціально-демографічним характеристикам ранньомодерних міст Лівобережної України другої половини XVIII ст. приділялося зовсім мало уваги.

У другому підрозділі "*Характеристика джерел*" подано огляд джерельної бази дослідження. Її основу складає Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр., 969 книг якого містять дані перепису населення близько 3,5 тис. населених пунктів. Документи опису локалізуються

у фонді № 57 ЦДІАК України і поділяються дослідниками на три групи. До першої відносять матеріали про проведення й організацію опису у полках; другу групу склали документи, що підтверджують права власників на нерухоме майно; третя – це відомості про міста, населення й домогосподарства, які й є основним джерелом для вивчення соціально-демографічних характеристик міського населення. Вони містять інформацію, необхідну для вивчення основних демографічних характеристик міського соціуму, зокрема: статево-вікової структури, народжуваності, міграції, шлюбу й сім'ї, стану здоров'я тощо.

Для повнішої інтерпретації отриманих результатів і визначених характеристик опрацьовані додаткові джерела. Їхній поділ здійснений на основі класифікації українського історика С. Макарчука. Першу групу складають *законодавчі акти* і пам'ятки права діючі у містах Гетьманщини: Литовський статут, Магдебурзьке і Хелминське право, Саксонське зерцало. Вони опубліковані окремо, або кодифіковані у збірнику „Собрание Малороссийских прав”. Також сюди включаємо „Права по которым судится малороссийский народ” та нормативні акти російської влади опубліковані у багатотомнику „ПСЗРИ”⁷.

Наступну групу джерел складають *матеріали судових та епитимійних справ*. Частина з них опубліковані у збірниках „Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.”, „Гріхи розмаїті” та на сторінках журналу „Киевская Старина”. Окремі справи знайдені у фондах Лубенського (ф. 101), Ніжинського (ф. 77), Переяславського (ф. 88) та Стародубського (ф. 81) гродських судів ЦДІАК України. Вони містять приклади девіантної демографічної поведінки, що мала місце у тогочасному соціумі: перелюби, двоєженства, убивства (в тому числі й дітовбивства).

До окремої групи слід відносити діловодну документацію, що стосується організації і проведення Генерального опису. Це справи про надання відпусток від роботи в комісіях, виділення квартир для організаторів опису в полках, інструкції, тощо. Вони локалізуються у наступних фондах ЦДІАК України: „І Малоросійська колегія” (ф. 54) та „Канцелярія малоросійського генерал-губернатора Румянцева-Задунайского” (ф. 703).

Важливими джерелами є *пам'ятки літератури* тогочасної доби: віршування Климентія Зіновієва, Івана Некрашевича, Йоасафа Горленка, Івана Величковського та мандрівного дяка Петра Поповича-Гученського.

Специфічну групу складають *нарративні джерела*. За прикладом французьких істориків ментальності, які вивчали ставлення до дитячої смерті у середньовічну добу за приватними нотатками, використано щоденники Петра

⁷ Литовський Статут 1588 р. [Електронна версія]. – Режим доступу: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>; Саксонское зерцало: Памятник, комментарии, исследования / Отв. ред. В. М. Корецкий. – М.: Наука, 1985. – 271 с.; Собрание Малороссийских прав. 1807 г. / [составит.: К. Вислобоков, А. Ткач, И. Усенко, В. Чехович; ред. Б. Бабий, А. Мироненко] – К.: „Наукова думка”, 1993. – 363 с.

Апостола, Миколи Ханенка, Якова Марковича, та автобіографію Іллі Турчиновського – священика і намісника березанського.

Останньою групою джерел є *фольклорно-етнографічні*. Це народні пісні, казки, традиції, звичаї, зафіксовані етнографами XIX – поч. XX ст. Вони почасти допомагають зрозуміти світогляд мешканців тогочасних міст, їх страхи і забобони, ставлення до дитинства і старості, життя та смерті, а, отже, й уможливають версії щодо ймовірних мотивів їхньої поведінки. Вважаємо, що джерельна база є доволі об'ємною та різнобічною, і загалом достатня для вирішення поставлених у роботі завдань та відповідає її методології.

Третій підрозділ **"Методологія та методика дослідження"** присвячений огляду дослідницьких методик використаних у роботі. Їх добір здійснювався з урахуванням найбільш важливих тенденцій в розвитку сучасної гуманітаристики: системність, антропологізацію та міждисциплінарний підхід. Загальна класифікація застосованих методів здійснена на основі схеми І.Д. Ковальченка, згідно з якою методи наукового пошуку діляться на загальнонаукові, спеціально-наукові, конкретно-проблемні. З загальнонаукових нами використано: *аналіз, синтез, системний підхід, структурно-функціональний аналіз, виміру та опису*.

Спеціально-наукові методи у першу чергу представлені методами історії, етнографії, статистики, математики, біології, медицини. З групи *історичних методів* використовувалися *історико-критичний, історико-системний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний* методи, а також спроби мікроаналізу. Методи *етнографії* застосовані при тлумаченні етнографічних джерел. В основі авторського підходу лежить концепція „насиченого опису” британських антропологів Г. Райла і К. Гірца. За допомогою *статистичних* методів здійснювалася обробка результатів обчислень, побудова демографічних моделей. Квантитативні методики застосовувалися для вирішення завдань, пов'язаних з обчисленнями, роботою з формулами, побудовою пропорцій, співвідношень, графіків і діаграм. У даному випадку ми скористалися методичними розробками російських учених З. Степанова й Б. Миронова, зокрема методами *підрахунку частоти повторюваності історичних фактів, статистичного виміру, розчленування на елементи, регресивного аналізу*. З точки зору біології й медицини розглядалося населення як біологічна популяція, вивчалися такі його характеристики, як то народжуваність, смертність, хвороби.

Групу *конкретно-проблемних* методів складають історико-демографічні і демографічні. Основою *історико-демографічних* є розробки французьких вчених Л. Анрі та Л. Блюма, що ґрунтуються на техніці дослідження „метод відновлення історії сімей”. Вивчення окремих аспектів сімейної організації здійснювалося на основі методики П. Ласлетта. Також автором розроблено і апробовано метод „визначення частки ювілярів”, який застосовувався, по-перше, для вивчення особливостей відчуття віку у ранньомодерному соціумі, і, по-друге, для верифікації джерела з приводу точності вказівок віку.

Другу підгрупу складають методи *демографії*, зокрема *метод* визначення рівня демографічної старості населення (автор – шведський демограф *Е. Россет*), а також *метод визначення типу відтворення населення* польського демографа *А. Зундберга*. На основі розробленого ним „*закону народонаселення*”, автором запропоновано метод оцінки відкритості мікрогрупи і визначення спрямованості міграції. Для інтерпретації й типологізації коефіцієнтів народжуваності застосована *шкала* рівнів народжуваності, створена радянськими вченими *Б. Урланісом* та *В. Борисовим*. Уважаємо, що обрані нами методи дозволяють адекватно оцінити зміст і форму джерел, досягти поставленої мети й вирішити основні завдання дослідження.

У другому розділі ***"Міста Лівобережної України в середині XVIII ст."*** вивчається функціонування полкових міст як адміністративних та економічних осередків. У першому підрозділі другого розділу ***"Полкове місто як осередок локальної адміністрації"*** з'ясовано, що полкове місто, як осередок локальної адміністрації мало ряд переваг перед іншими міськими поселеннями. Виконання адміністративної функції потребувало значного числа урядників і службовців, котрі були доволі забезпеченими людьми. Вони розбудовували власні двори і господарства, мали численну прислугу, робітників, наймитів. Адміністративному центру потрібні були писарі, цілюрники, малярі, охоронці, слідчі, судді, кур'єри, поштарі, кат. Полковому місту треба було збудувати та утримувати приміщення канцелярій, остроги, суди, «магазини», поштові станції, артилерійські двори, кузні, аптеки. Такі міста притягували з підлеглої території гроші, матеріальні і людські ресурси. У 1782 р. вони втратили полковий статус і перетворилися на повітові, це означало кардинальне скорочення меж адміністрованої території і обсягу адміністративних повноважень. Названі особливості відповідно відображалися на статевій та віковій структурі міського люду. Зокрема, до виконання обов'язків по адмініструванню могли рекрутуватися особи, що мігрували з сіл, це були виключно чоловіки. Населення міст зростало за рахунок приїжджих у справах, з інспекціями, розташовуванню солдат на постої, купців, подорожніх, тощо (а це теж були майже виключно чоловіки).

Другий підрозділ ***"Політичний та економічний аспекти розвитку міст"*** засвідчив різний юридичний статус міських поселень Лівобережжя, які були магістратськими, ратушними, коронними, архієрейськими, власницькими. Магдебурзьке право у кожного з «привілейованих» міст визначалося конкретним набором привілеїв наданих польськими королями, російськими монархами та гетьманами. Джерела другої половини XVIII ст. показують місто ареною протистояння між козацьким і міщанським станами, причому останній поступався своїми економічними і політичними позиціями. Ситуація кардинально змінила «Жалувана грамота містам» 1785 р. Полкові міста були у першу чергу осередками торгівлі, аніж виробництва. Основними формами періодичної торгівлі були ярмарки та торги, періодична торгівля орієнтувалася на зв'язки з зовнішнім ринком, постійна – залучала жителів довколишніх сіл. Міське виробництво існувало у формі ремесла, нечисленні мануфактури більше

розміщувалися в селах. Економіка полкових міст мала аграрний характер, що, було притаманно містам ранньомодерної Європи. При цьому економічний потенціал міст притягував населення з довколишніх сіл, більшість трудових мігрантів виконували ролі найманих робітників. У цій категорії населення переважали неодружені особи з порівняно низькою мотивацією до народження дітей. Тому полковим містам був притаманний нижчий рівень народжуваності, ніж в довколишніх селах.

Загалом для еволюції міст Гетьманщини найважливішим фактором було виконання адміністративної функції, яка сприяла залученню економічних і людських ресурсів, і вирізняла їх з поміж інших міських поселень.

У третьому розділі *"Статеві-вікова структура міського соціуму Лівобережної України"* досліджено основні соціально-демографічні характеристики міського населення; проаналізовано специфіку його статево-вікової структури, механізми і детермінанти її формування; розглянуто дитинство, старість, шлюбність, вдівство, переміщення населення.

У першому підрозділі *"Загальна демографічна характеристика міських мешканців"* проаналізована інформація про 11004 міських жителів (5086 – Ніжина, 1708 – Переяслава, 4210 – Стародуба), щодо яких у джерелі є вказівка віку. Встановлено, що Генеральний опис відображає „усне” сприйняття віку, притаманне ранньомодерному суспільству, для якого характерні округлення і неточність даних, документ подає нам не біологічний, а психологічний вік частини мешканців. Це з одного боку є недоліком, а з іншого – уможливорює вивчення особливостей відчуття власного віку людьми тієї епохи. Спроба верифікації джерела підтвердила думку попередніх дослідників, що найкраще Румянцевський опис був проведений у Переяславі. Розподіл на великі вікові групи (діти, особи активного віку, літні особи) засвідчив, що за своєю віковою структурою міське населення Лівобережної Гетьманщини істотно відрізнялося від сільського. У містах було менше дітей й більше людей активного віку (15-59 років), що зумовлювалось більшим рівнем міграції. Містам був притаманний стаціонарний тип відтворення населення, чисельність якого зростала більше за рахунок притоку мігрантів, а не різниці між народжуваністю й смертністю. Простежено особливості структури населення окремих міст, які були зумовлені їхнім розташуванням, економічними чинниками, наявністю чисельного іноетнічного елемента.

У другому підрозділі *"Діти"* досліджено соціально-демографічні характеристики дитинства. З'ясовано, що у складі міської людності частка дітей була меншою ніж в селах, при значно більшій чисельності жінок дітородного віку. Обчислені автором коефіцієнти засвідчили надвисокий рівень народжуваності, який втім був значно нижчим ніж у селах Стародубського полку, чи в Європейській частині Російської імперії. У цьому населення досліджуваних нами міст було наближене до європейських. Вивчення народжуваності дає підстави говорити про появу контролю над нею (у формі контрацепції і переривання вагітності), а також про залежність її рівня від числа людності у поселенні.

Коливання чисельності дітей співпадало з роками врожаю, голоду, засухи, недороду і засвідчило вплив об'єктивних (для трьох міст) біологічних чинників. Матеріали Генерального опису не дозволяють визначити точні показники дитячої смертності, однак дані інших істориків й наше дослідження смертності близнюків проілюструвало її велетенські розміри. Діти помирали під час пологів або у перші дні після них, часто внаслідок дій матері чи бабиповитухи. На смертність впливали й суб'єктивні фактори, зокрема вплив рівня достатку, що ми проілюстровали на прикладі стародубських родин Василя Яковлева і Григорія Цалабана. Надвисока дитяча смертність, „незрозумілість” немовляти створили фаталістичне ставлення до життя і смерті малолітньої дитини, яке було притаманне не лише бідним, а й заможним та освіченим людям. Такий фаталізм міг спричиняти недогляд, уможлиблював переривання вагітності та дітовбивство.

Джерело відображає окремі сторони життя дітей старшого віку, вже у 10–14 років вони активно працювали, фігурували як робітники у офіційній документації й могли отримувати досить пристойну на той час платню. Кожна четверта міська дитина цього віку жила в чужій сім'ї, а у віці 13–14 років – вже кожна друга. Вони були учнями, сиротами, підкидьками, дітьми незаможних батьків і наймалися на роботу для того, щоб прохарчуватися, мати одяг, утримання. Господарі родин, які приймали таких дітей, могли керуватися меркантильними міркуваннями, виробничими потребами, почуттям родинного обов'язку, необхідністю виконання патріархальних ролей. Ймовірні індивідуальні стратегії та мотивації господарів простежено у реконструкціях долі окремих дітей, серед яких є й курйозні сюжети, як, наприклад, учнівство хлопця Гаврила кравецькому ремеслу у священика стародубського Антонія. У такому ракурсі тогочасне дитинство здається коротким й доволі суворим і потребує більш докладного вивчення, зокрема таких аспектів, як ставлення самих дітей до наймитування, учнівства, проживання по родичах, а також бачення цього дорослими.

У третьому підрозділі *"Населення активного віку"* вивчаються характеристики найбільш чисельної вікової групи міської людності (15-59 років), досліджуються шлюб (як головна подія в житті людини цього віку) й вдівство. Встановлено, що статево-вікова структура міського населення активного віку визначалася у першу чергу міграційними процесами. Містам притаманний низький, порівняно з селами, рівень шлюбності й відповідно більша кількість безшлюбного населення активного віку. Така ситуація виправдовувала парубкування як регулятор поведінки неодружених хлопців й дошлюбних стосунків між статями. В умовах міста з високою концентрацією неодружених чоловіків, солдат на постої, осіб, які перебували у місті тимчасово без дружин, демографічно детермінованим було і таке явище, як проституція.

Середній шлюбний вік міського населення був вищий, ніж у сільського. За цими показниками шлюбність у досліджуваних нами містах була наближена до європейського типу. Багато жінок були вдовами, їхня частка у містах була удвічі більшою ніж у селах, натомість частка вдівців було меншою. Поява

досить молодих вдівців пов'язана з першим піком жіночої смертності при пологах, молодих вдів – істотною різницею у віці. Наймолодшій вдові, яку згадано у описі міст, виповнилося лише 17 років, вже після 40 років кожна третя, а після 50 років кожна друга міська жінка була вдовою. Вдівці й вдови були суттєвими учасниками шлюбного ринку. Вони ж уклали пізні, а також треті, а інколи й четверті шлюби. Спроби автора реконструювати індивідуальну шлюбну поведінку (наприклад історія переяславської вдови Євдокії) засвідчують ймовірність різноманітної мотивації, в тому числі й меркантильні міркування. Розгляд девіацій (справ про розлучення, сварки, втечі, одностатеві шлюби, перелюби) ілюструє неоднозначне ставлення громади й індивіда до шлюбу, сім'ї і відносин між статями.

У четвертому підрозділі *"Літні люди"* вивчені характеристики найстаршої вікової групи, а також досліджена старість як біопсихологічне й соціально-історичне явище. З'ясовано чисельність (відносно незначна) і структура населення літнього віку визначалася природними (біологічними) процесами, у першу чергу смертністю. У цій категорії населення в Переяславі і Стародубі переважали жінки, що було зумовлено вищою тривалістю їхнього життя. У Ніжині більшість осіб літнього віку становили чоловіки, що було наслідком дії механічного чинника – міграції греків.

Дослідження стану здоров'я літніх осіб підтвердило доцільність вибору 60-річного віку, як фізіологічної і психологічної межі між активним віком і старістю у ранньомодерному міському соціумі. Більше половини людей віком 60 років і старших визнали себе хворими, слабкими від старості чи дряхлими. Люди старші за 89 років, які вважалися довгожителами („столітніми“), зустрічаються у описі міст рідко. Найстаршим мешканцям Ніжина і Переяслава на час опису виповнилося 90 років, і лише один житель Стародуба перейшов дійсно столітній рубіж.

Четвертий розділ *"Соціальні групи Лівобережних міст: історико-демографічна характеристика"* присвячений дослідженню соціально-демографічних характеристик окремих соціальних груп міського населення, які виділені за різними критеріями: правовим статусом, етнічною приналежністю, способом життя: міщани, козаки, церковнослужителі, купці, ніжинські греки, маргіналізоване населення. Поза увагою залишилася частина міських жителів: відставні гусари, різночинці, підсусідки, розкольники, посполиті, духовенство, особи, статус яких визначений вказівкою на зразок „мужичий син” чи без вказівки статусу взагалі. Характер їхнього відображення у джерелі ускладнює їх виокремлення у мікрогрупи за правовим становищем, переважаючим родом занять чи способом життя. До того ж їхній вплив на демографічне обличчя міст врахований у попередньому розділі, де вивчаються характеристики міського населення загалом.

З'ясовано, що найбільш стабільною мікрогрупою міського населення були міщани внаслідок незначного притоку мігрантів. Так, населення Ніжина й Переяслава поповнювалося передусім вихідцями з навколишніх полкових сіл, які не належали до міщанського стану. Натомість у Стародубі джерело фіксує

притік погарських міщан. Станова приналежність не була основною детермінантою демографічної поведінки, її скоріше визначали матеріальні, етнічні, релігійні, світоглядні чинники. Тому соціально-демографічні характеристики міських міщан і козаків практично ідентичні.

Вплив матеріального стану відображений у поведінці купців, яким був притаманний вищий рівень шлюбності і народжуваності (на рівні обчисленого Б. Мироновим для російських міст). Стабільні прибутки забезпечували нормальне харчування, більші можливості у догляді за дітьми й старими, надавали перевагу на шлюбному ринку. Серед купців було мало людей літнього віку, а оскільки більшість з них були „великоросами”, припускаємо, що на старість вони могли повертатися на батьківщину. У даному випадку спостерігаємо вплив і етнічного чинника, втім останній більш яскраво виражений у характеристиках ніжинської грецької спільноти.

Остання, як унікальна складова соціальної структури Ніжина, відзначалася чисельністю й організованістю. Осіб, що її складали, об'єднувала у першу чергу етнічна приналежність. Більшість чоловіків-греків прийшли з підвладних Османській імперії земель, причому основна маса з міст. Міграції були постійними й продовжувалися до моменту опису, а тому статевий баланс етнічної групи порушився на користь чоловіків, а віковий – на користь населення активного віку. Будучи іноетнічним, прийшлим, чужим елементом, греки намагалися укласти шлюби всередині громади. При значній перевазі чоловіків, жінки були цінністю на шлюбному ринку, а тому починаючи з 25 років усі гречанки були одружені. Натомість шлюбність греків-чоловіків була низькою, їхню перевагу на шлюбному ринку не могли компенсувати навіть міжетнічні шлюби, багато чоловіків одружувалися у пізньому віці чи залишилися холостими взагалі. За окремими характеристиками (наприклад народжуваністю) греки були схожі на купців, оскільки теж в основній масі теж були купцями.

Спосіб життя, соціальний статус і релігійна свідомість визначили специфіку соціально-демографічних характеристик міських церковнослужителів. Останні мали особливу статево-вікову структуру, зокрема серед них було дві третини чоловіків, основну їхню масу складали особи віком 10–29 років. Частина з них – причетники, псаломщики, дячки походили з різних міських станів або були дітьми церковнослужителів полкових сіл. Ця мікрогрупа активно поповнювалася представниками інших груп, а тому мала у своєму складі порівняно високу частку людей активного віку. Порівняно з іншими мікрогрупами, церковнослужителям були притаманні менший рівень шлюбності й нижчий рівень народжуваності.

Особливою складовою міста були злидарі й жебраки. Їхня демографічна поведінка визначалася бідністю, способом життя і заробітку. Джерело зафіксувало не всіх міських жебраків, а лише тих, хто постійно проживав у містах. Маргіналізоване населення не було однорідною групою, серед відображених у джерелі ми виокремили чотири підгрупи. Перша – стариці, окремо ми досліджували тих, хто жили за рахунок милостині, але не названі

джерелом жебраками. Вони могли мати двір, хату, родину, члени якої працювали поки голова сім'ї жебракував. Це були чоловіки і жінки – переважно сліпі або каліки, які самі не могли працювати. Жебраками джерело називає частину мешканців міських шкіл, які жили з милостині, а не з церковних доходів. Однак школярі, не були класичними жебраками, вони мали життєві перспективи й рідню, часом доволі заможну.

Класичними жебраками вважаємо мешканців шпиталів, які були демографічно найстаршою групою міських жителів. Частка людей активного віку серед них була така ж, як і серед основних міських мікрогруп. В цій когорті жінок було вдвічі більше ніж чоловіків, а за статеві-віковою структурою вона була повною протилежністю церковнослужителям. Структура шпитального мікросоціуму визначалася у першу чергу поповненням її ззовні чи виходом людей зі шпиталів. Практично всі жебраки активного і літнього віку названі хворими, однак у них народжувалися здорові діти. Основними хворобами були захворювання очей, які могли бути причиною жебракування, або наслідком таких хвороб, як кір, віспа, сифіліс. На другому місці йшли вікові хвороби. Джерело дозволило простежити родинні зв'язки злидарів, з'ясовано, що кожен п'ятий жебрак мав у шпиталі повну сім'ю, а кожен другий - близьку рідню. Час проживання у закладі був різний і коливався від одного до десяти років. Всі названі вище мікрогрупи були складовими міського соціуму, взаємодіяли між собою, і, маючи відмінні характеристики, складали доволі збалансоване у статевому і віковому відношенні населення, а також визначали його специфіку в кожному окремому населеному пункті. Так характерні риси демографічного обличчя Переяслава визначали найбільше козаки, Стародуба – міщани, Ніжина – греки.

У **Висновках** наведено підсумки дослідження, основні положення якого можна сформулювати так:

- Аналіз історіографії засвідчив відсутність спеціальних досліджень історико-демографічних характеристик міського населення Лівобережної України середини XVIII ст. Серед дотичних до нашої проблематики найповніше представлені концептуальні праці та роботи по демографії ранньомодерного міста авторства англійських, французьких, польських, російських істориків. Історіографія демографічної поведінки мешканців українських ранньомодерних міст обмежується розвідками окремих сюжетів.

- Генеральний опис Лівобережної України є репрезентативним джерелом для досягнення поставленої мети і вирішення завдань. Форма і спосіб організації перепису уможливають дослідження населення на різних рівнях: сім'я, двір, соціальна група, місто, регіон. Для аналізу опису вповні придатні методики „одного переписного листа” Л. Анрі та А. Блюма. Джерело містить необхідні дані для вивчення народжуваності, шлюбності, структури сім'ї і домогосподарств, стану здоров'я населення, частково – міграційних процесів. У ньому відображене „усне” сприйняття хвороб і віку, відтак, дослідники мають перевіряти точність їх вказання.

- Для еволюції полкових міст Гетьманщини важливим фактором було виконання ролі полкового центру, яка сприяла залученню економічних і людських ресурсів. Адміністративна та економічна функції істотно впливали на демографічні характеристики міського населення. Місто рекрутувало мігрантів до виконання обов'язків по адмініструванню, приваблювало як ринок робочої сили. Міське населення зростало за рахунок приїжджих у справах, розташовуванню солдат на пості, купців, подорожніх, жебраків, тощо.

- Основні соціально-демографічні характеристики міського населення формувалися під впливом міграції до міста і залежали від її інтенсивності, статевої і вікової мобільності. У свою чергу особливості міграційних процесів значною мірою залежали від розташування міста, зокрема його приналежністю до землеробського чи неземлеробського регіонів.

- Вивчення народжуваності (й контролю за нею), дитячої смертності, поширення дітовбивств підтверджують концепцію відсутності любові до малої дитини у ранньомодерному суспільстві. Демографічно детермінованим було фаталістичне ставлення батьків до немовлят, життя і смерть яких віддавалися потужному впливу природних чинників. Міське життя сприяло ранній соціалізації, вже з десяти років половина дітей перебувала поза власною родиною. Вони були сиротами, виконували ролі наймитів, учнів, вихованців, утриманців.

- Особи активного віку складали найчисельнішу частку міського населення, основною подією в їхньому житті був шлюб. Середня різниця у віці між подружжям становила близько 3-х років, однак значне число шлюбів укладалися з більшим розривом. У зв'язку з цим і вищою смертністю чоловіків у ранньомодерному місті було поширене вдівство, а вдівці й вдови були суттєвою частиною шлюбного ринку. Порівняно з селами, у містах була більша кількість активного холостого населення, поведінка якого могла регулюватися парубкуванням чи молодіжними громадами. Відповідно демографічно детермінованою була проституція.

- Характеристики населення віку визначалася природними процесами, у першу чергу смертністю. Внаслідок вищої тривалості життя у цій категорії зазвичай переважали жінки. Абсолютна більшість осіб старших за 60 років відчували себе хворими, слабкими, дряхлими, тому люди старші за 89 років, які вважалися довгожителами, зустрічаються у описі міст рідко.

- Окремі спільноти міського населення характеризувалися специфікою демографічної поведінки, остання визначалася не юридичним статусом, а способом життя, достатком, етнічною приналежністю, світоглядом. Ці чинники визначали стратегію шлюбних практик, можливості у догляді за дитиною, впливали на здоров'я і тривалість життя. Однак, демонструючи різні характеристики, мікрогрупи складали збалансований за віком і статтю міський соціум.

- Міське середовище допускало більшу свободу поведінки індивіда, на фоні численних девіацій, злочинів, відхід від усталених норм не був чимось надзвичайним. Реконструкції життєвих історій ілюструють подвійну –

біологічну і соціальну сутність людини, життя котрої поряд з природними чинниками визначалося власною поведінкою. Мотивація такої поведінки могла бути різною. На шлюбні стратегії істотно могли впливати меркантильні міркування, які змушували діяти врозріз з досить суперечливими суспільними нормами.

- За своїми демографічними характеристиками населення міст Гетьманщини істотно відрізнялося від населення полкових сіл. Причиною цього, передусім, була міграція людності активного віку. Рівень народжуваності у містах був майже на третину нижчий, ніж у селах і свідчить про появу контролю над нею. За цими показниками і особливостями шлюбності міста Лівобережжя не схожі на російські і були ближчими до річпосполитських і західноєвропейських.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях

1. Сердюк І.О. Вихідці з села серед населення Переяслава 60-х рр. XVIII ст. (за даними Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр.) / І.О. Сердюк // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 213–215.
2. Сердюк І.О. Вдівці і вдови у Румянцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз) / І.О. Сердюк // Краєзнавство. – 2008. – №1–4. – С. 175–181.
3. Сердюк І.О. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії / І.О. Сердюк // Вісник Черкаського університету. Сер. „Історичні науки”. – Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2008. – Вип. 133–134. – С. 55–62.
4. Сердюк І.О. Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини / І.О. Сердюк // Історична пам'ять. – 2008. – № 3. – С. 144–152.
5. Сердюк І.О. Демографічні характеристики дитячого населення Стародуба за даними Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 р.р. / І.О. Сердюк // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. Вип. 17. Київ–Хмельницький, 2008. – С. 79–100.
6. Сердюк І.О. Структура населення міста Переяслава за матеріалами Генерального опису 1765-1769 рр. (історико-демографічний аналіз) / І.О. Сердюк // Київська старовина. – 2008. – № 6. – С. 3–21.
7. Сердюк І.О. Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр.: виміри локальної демографічної історії / І.О. Сердюк // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т.19. (у 2-х кн.). Тематичний випуск: „Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація”. Книга I. – К, 2009. – С. 407–416.

8. Сердюк І.О. „Без заплаты, на харчах и одежи хозяйскихъ”: діти в населенні Лівобережного українського лівобережного міста XVIII ст. / І.О. Сердюк // Краєзнавство. – 2009. – № 1–2. – С. 196–204.
9. Сердюк І.О. Баба-повитуха в населенні ранньомодерному суспільстві (за даними статистичних джерел / І.О. Сердюк // Краєзнавство. – 2009. – №3–4. – С. 214–221.

Публікації у збірниках наукових праць і матеріали конференцій

10. Сердюк І.О. Джерела для вивчення демографічних характеристик населення міст Лівобережної України другої половини 18 століття / І.О. Сердюк // Матеріали за 3-а міжнародна научна практична конференція, „Наука и образование без граница”, – 2007. Том 12. История. София. „Бял ГРАД-БГ” ООД, 2007 – С. 17–21.
11. Сердюк І.О. Сприймання власного віку міщанами Ніжина у другій половині XVIII ст. / І.О. Сердюк // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 61-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В.Н. Каразіна, 25 квітня 2008 р.). – Харків: Видавництво ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – С. 262–263.
12. Сердюк І.О. Населення міських шпиталів Лівобережної України у другій половині XVIII століття (історико-демографічний аналіз) / І.О. Сердюк // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Книга 1. Львів: „Логос”, 2008. – С. 510–518.
13. Сердюк І.О. Статеві-вікова структура грецького населення Ніжина (за даними Румянцевського опису 1765–1769 рр.) / І.О. Сердюк // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : зб. наук. праць II Міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 квіт. 2009 р., Одеса / відп. ред. М. І. Михайлуца. – Одеса : ВМВ, 2009. – С. 291–297.
14. Сердюк І.О. Демографічні характеристики міського духовенства за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. / І.О. Сердюк // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Львів: „Логос”, 2009. – Кн.1 – С. 586–593.

АНОТАЦІЯ

Сердюк І.О. Полкові міста Лівобережної України середини XVIII ст.: історико-демографічний вимір (на прикладі Ніжина, Переяслава й Стародуба). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний університет "Києво-Могилянська академія", Київ, 2010.

У дисертації вперше у вітчизняній історичній науці здійснене комплексне соціально-демографічне дослідження населення полкових міст Лівобережної України (на прикладі Ніжина, Переяслава й Стародуба). З'ясовано особливості статево-вікової структури міського соціуму. Досліджено основні характеристики дитинства, активного віку і старості, а також сприйняття їх

тогочасним суспільством. Визначені особливості демографічної поведінки міських мешканців. Реконструйовано стратегію шлюбних практик представників різноманітних соціальних груп й приклади індивідуальної поведінки окремих осіб в умовах міста. Визначені особливості соціально-демографічних характеристик полкових міст Лівобережної Гетьманщини шляхом їхнього порівняння з аналогічними характеристиками населення міст Центрально-Східної та Західної Європи з одного боку й сіл українського Лівобережжя з іншого.

Ключові слова: вік, дитинство, населення, Ніжин, Переяслав, сімейний стан, старість, Стародуб, стать, шлюб.

АННОТАЦІЯ

Сердюк І.А. Полковые города Левобережной Украины середины XVIII в.: историко-демографическое измерение (на примере Нежина, Переяслава и Стародуба). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный университет «Киево-Могилянская академия», Киев, 2010.

В диссертации впервые в украинской историографии осуществлено комплексное социально-демографическое исследование населения полковых городов Левобережной Украины. На материалах Генеральной описи Нежина, Переяслава и Стародуба (1765 – 1769 гг.) и других источников изучена половозрастная структура городского социума. Особенности структуры формировались под влиянием миграции и зависели от её интенсивности, возрастной и половой мобильности, просматривается и региональная специфика миграционных процессов.

Исследование рождаемости, контроля за ней, детской смертности, детоубийства подтвердило концепцию отсутствия любви к маленькому ребёнку в раннемодерном обществе. Демографически детерминированным было фаталистическое отношение родителей к младенцам, жизнь и смерть которых часто зависели от действия биологических факторов (засухи, год, эпидемии). Городская жизнь способствовала ранней социализации детей, которые в раннем возрасте теряли семью, работали, пребывали на содержании и в ученичестве. В жизни людей активного возраста основным событием был брак. В связи с возрастной разницей между супругами и меньшей продолжительностью жизни мужчин распространённым являлось вдовство. Вместе с тем пребывание в городе значительного числа холостых или приезжих мужчин способствовало проституции. Изучение состояния здоровья городского населения и понимания старости определило шестидесятилетие как условную границу между активным и преклонным возрастом. Большинство жителей, переступивших этот рубеж, уже считали себя дряхлыми, больными, слабыми.

В работе выделена специфика демографического поведения отдельных городских микрогрупп, она была следствием различного способа жизни, материального уровня, этнической принадлежности, ментальных и

религиозных установок. Эти факторы определяли стратегии брачности, возможности по уходу за детьми и стариками, влияли на здоровье и продолжительность жизни. В месте с тем, демонстрируя различные характеристики, вместе микрогруппы составляли сбалансированное за возрастом и полом население.

Реконструкция биографий отдельных индивидов позволила выяснить, что городская среда допускала некую свободу действий и возможность отклонений от норм общественной морали и традиций. Мотивация такого поведения личности была разнообразной, например, в брачных стратегиях важную роль играли корыстные цели. Установлено, что за своими демографическими характеристиками население полковых городов Левобережной Украины существенно отличалось от населения полковых сёл и городов Европейской России. А за показателями рождаемости и особенностями брачности было близким к населению городов Речи Посполитой и Западной Европы.

Ключевые слова: возраст, демографическое поведение, детство, женщина, рождаемость, население, Нежин, Переяслав, семейное состояние, старость, Стародуб, пол, мужчина, брак.

SUMMARY

Serdyuk I.O. The Left-bank Ukraine regiments of the middle XVIII-th century: historical-demographic aspect (on the example of Nizhyn, Pereyaslav and Starodub). – Manuscript.

Thesis on the competition of a scientific degree of the candidate of historical sciences on specialty 07.00.01 – The history of Ukraine. – National University Kyiv Mohyla Academy, Kyiv, 2009.

A complex social-demographical research of the population of regiments of Left-bank Ukraine (on the example of Nizhyn, Pereyaslav and Starodub) is accomplished in the Ukrainian historical science for the first time. The author clarified the special features of the urban popularity's age and gender structure. The specific characteristics of the childhood, active and old age with their perception by society of that time are researched in the thesis. The specifics of the demographical behavior of the urban population are clarified too.

The reconstruction of the matrimonial practice of the representatives of different social groups is also done in the work with the examples of the individual behavior in the terms of the city. The author determines singularities of the social-demographic characteristics of the Left-bank Ukrainian regiment cities with the comparison with the same characteristics of the city population in the Central-Eastern and Western Europe from the one part and with the village population on Left-bank Ukraine on the other.

Key-words: age, childhood, population, Nizhyn, Pereyaslav, marital status, old age, Starodub, gender, marriage.